

DOĞU VE BATI TÜRKÇESİNDE KUR'AN TERCÜME VE TEFSİRLERİ

Mehmet KARA^(*)

A. GİRİŞ

Türkler, Müslüman olduktan sonra Kur'ân-ı Kerim'i Türk diline çevirme ihtiyacını duymuşlar, bu ihtiyaca cevap verebilmek için de birçok tercüme ve tefsir yazmışlardır.

Kur'ân, mukaddes bir kitap olduğu için, tercümelerinde hata edilmemeye çalışılmıştır. Müellif nüshalarında çoğunlukla durum böyledir. Birkaç defa istinsah edildikten sonra ise, Arapça bilgileri az olan veya hiç olmayan müstensihlerin hataları fazla olmuştur. Bu dezavantajları yanında, kolaylıkla okunabilmeleri için birçoğunun harekeli olması büyük bir avantajdır. Bu durum, metnin doğru okunmasını sağlar. Doğru okunmuş metin üzerinde yapılmış gramer çalışmalarının isabetli olacağı bir gerçektir. Fakat tarihî devirlerde yazılmış edebî ve edebî olmayan konuları işleyen eserlerin hemen hepsi incelendiği halde, aynı çağda yazılmış Kur'ân tercümelerinin etraflıca incelenmemiş olması dikkati çekiyor. Sebep olarak, sözkonusu eserlerin hacimli olmaları gösterilebilir. Ancak çeşitli kütüphanelerde bulunan kısa sûrelerin tefsirleri de vardır ve hacimleri otuz ilâ yüz kırk varak arasında değişmektedir.

Konuyla ilgili birkaç akademik çalışma bulunsa bile, eser yönünden zengin olan bu sahanın tam manasıyla incelenmediğini söyleyebiliriz. Karahanlı Türkçesiyle yazılanlar üzerinde gereken incelemeler yapıldığında o devre âit diğer eserlerde görülmeyen kelimeler bulunacak,

dilimizin tarihine yeni katkılar olacaktır. Harezmi Türkçesiyle yazılmış olan tercüme üzerinde çalışıldığında, eser sayısı çok az olan ve belirli özellikleri tam tesbit edilemeyen bu devreyle ilgili yeni bilgiler elde edilecektir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılanların da dilimizin tarihine, gelişme ve olgunlaşma seyrine ışık tutacağı muhakkaktır.

Kur'an, iki şekilde Türkçeye tercüme edilmiştir: Kelime kelime yapılan satır altı tercümeler, hikâyelerle genişletilen tefsirli tercümeler. Satır altı tercümelerde Türkçe kelimeler, daha küçük harflerle Arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Bunlarda Türkçenin cümle yapısına çok defa uyulmamış, cümlenin öğeleri Arap dilinin sentaksına göre sıralanmıştır. Bu tür eserlerde, Arapça kelimenin Türk dilindeki karşılığı aranmaya çalışılmıştır. Arapça karşılıkları sayesinde Türkçe bir kelimenin o devirde hangi mânâya geldiğini doğru olarak tesbit etmek mümkündür. Bu özellikleriyle satır altı tercümeler, sözlükçülük açısından son derece önemlidir.

Çeşitli hikâyelerle genişletilen tefsirli tercümelerin de kıymetli yanları vardır. Yer yer tıkanmalar olmakla birlikte, bunların sentaksı Türk diline daha uygundur. Özellikle hikâyelerin bulunduğu kısımlar, sentaks yönünden son derece düzgündür. Ayrıca âyetlerin mânâlarının verildiği yerlerdeki dil zorlamaları buralarda yoktur. Anlatımın akışı düzgün, üslûp güzeldir. Tabî ki hikâyelerin kendileri, başlı başına bir kıymettir.

(*) Ankara Üniversitesi Türk Dili Okutmanı.

Bu tefsirli tercümelerin bir başka özelliği de, yazıldıkları devirlerde kullanılan bazı deyimleri kapsamalarıdır.

Gerek satır altı tercümeler ve gerekse tefsirli tercümeler, yazıldıkları devirde yaşayan geniş insan kitlelerine hitap edebilmek için, onların konuştuğu ve anladığı canlı dil ile ortaya konulmuşlardır. Diğer eserlere göre bunların en dikkate değer tarafları, bu özellikleri olsa gerektir.

Türkçeye yapılan ilk Kur'ân tercümelerinde yeni dilin terimlerini karşılamak için, Türklerin kabul ettikleri eski dinlerin terimlerinden faydalandığı görülür. Din değişikliğinin dile nasıl yansıdığını ve eski dinlerin terimlerinden, yeni din olan İslâm için Türklerin hangilerini kullandığını öğrenmek bakımından da bu tercümeler önemlidir. Meselâ Allah-Tangrı, şeytan-yek, kitap-bitik, şeriat-nom, cehennem-tamug, cennet-uçtmah-uçmak örneklerinde olduğu gibi⁽¹⁾.

Kur'an'ın tamamını kapsayan tercüme ve tefsirlerin yanında, kısa sûrelerin tefsirlerinin de bulunduğunu daha önce zikretmiştik. Bunlar, hikâyelerle genişletilen tefsirler grubuna girer. Yalnız bir veya birkaç sûrenin tefsiridirler. Bu kısa sûrelerin Türkçeye tercüme ve tefsîr edilmeleri, beylikler devrinde olmuştur. Özellikle de Yâsîn, Tebâreke, İhlâs, Fâtihâ gibi belirli sûrelerin tefsirleri yazılmıştır. Anadolu'da büyük tefsirlerin yazılması, Osmanlı devletinin kurulmasından sonraki döneme rastlar.

Biz, bu yazının akışı içerisinde önce Doğu ve Batı Türkçesiyle yapılmış Kur'ân tercüme ve tefsirlerinin tarihçesi üzerinde duracağız. Daha sonra, bunların Türkiye ve dünya kütüphanelerinde buldukları

yerleri ve kayıt numaralarını zikredeceğiz. Çeşitli vesilelerle künyeleri parça parça yayımlanmış veya şimdiye kadar hiçbir yerde yayımlanmamış olan yazmalar, ilk defa bu yazıda biraraya getirilmişlerdir. Tabii ki bunlar, haberdar olabildiklerimizdir. Bu el yazmalarının konuyla ilgili çalışma yapmak isteyenler için faydalı olacağını ümit ediyoruz.

Makalenin sonunda, Kur'ân tefsiriyle ilgili basılmamış akademik çalışmalara, yazıda geçen kısaltmalara ve geniş bir bibliyografyaya yer verilmiştir.

B. KUR'ÂN'IN DOĞU VE BATI TÜRKÇESİYLE YAPILMIŞ TERCÜME VE TEFİRLERİNİN TARİHÇESİ:

İslâm dininin hükümleri, Kur'ân'ın içerisinde olduğundan, bu dini kabûl edenler, Kur'ân'ı tercüme etmenin gerekli olduğunu anlamışlar, böylece Kur'ân-ı Kerîm, birçok dünya diline tercüme edilmiştir.

Türkler, X. asır ortalarında İslâm dinini topluca kabûl ettikten sonra, Kur'ân'ı kendi dillerine çevirme ihtiyacını duymuşlardır. Ancak ilk tercümenin ne zaman yapıldığına dâir elimizde kesin bir bilgi yoktur.

Kur'ân, ilk defa Samanoğulları'ndan Mansur b. Nuh (M. 961-967) zamanında Horasanlı ve Mâverâünnehirli âlimlerden oluşan bir heyet tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Bu tercüme, Taberî tefsirinden kelime kelime yapılmıştır. Z. V. Togan, bu heyette Türk üyelerin de var olduğunu ifade etmektedir. İlk Türkçe tercüme de heyetin bu Türk üyeleri tarafından Farsça tercümeyle dayanılarak yapılmıştır⁽²⁾. Abdulkadir İnan ise, ilk

(1) Abdulkadir İnan, "Kur'ân'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", TDAY-Bellekten, Ankara, 1960, s. 79.

(2) Zeki Veliği Togan, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dâir", İTED., III, 1959-1960, s. 135.

Türkçe tercümenin Türklerin İslâma girmelerinden yüz yıl sonra, XI. yüzyıl ortalarına doğru yapıldığını tahmin etmektedir⁽³⁾.

Doğu Türkçesiyle yapılmış tercümelerin, bu ilk tercümeden çoğaltıldığı kabûl edilmektedir. Ancak asıl nüsha, zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Doğu Türkçesiyle yapılan tercümelerin istinsah tarihi bilinen en eskisi, TIEM.'de 73 numarayla kayıtlıdır. Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah tarafından H. 734/M. 1333-34 tarihinde istinsah edilmiştir. Bu gün Doğu Türkçesiyle yapılmış altı adet Kur'ân tercümesi bilinmektedir. İleride listesini vereceğimiz bu tercümelerden dördü Karahanlı Türkçesiyle, biri Harezmi Türkçesiyle, biri de Çağatay Türkçesiyledir. Çağatay Türkçesiyle yapılmış tercümenin iki nüshası bulunmaktadır.

Kur'ân'ın Batı Türkçesiyle yapılmış tercümeleleri, Doğu Türkçesiyle yapılanlarına göre oldukça zengindir. Bu tercümeleler, Anadolu sahasında yapılmıştır. Bu güne kadar Selçuklular devrinden kalma eserler arasında Türkçe Kur'ân tercümesine rastlanmamıştır. O devirde ilmî ve edebî eserler, Arapça ve Farsçayla yazılmaktaydı⁽⁴⁾.

Kur'ân'ın Batı Türkçesine tercümelerine, Selçuklu devletinin dağılmasından sonra kurulan beylikler devrinde başlanmıştır. Doğu Türkçesiyle yapılan ilk tercümelerde, Kur'ân'ın bütünü esas alınmıştır. Batı Türkçesinde bu konudaki çalışmalar, bazı kısa sûrelerin tefsiriyle başlar.

Daha çok Fâtihâ, Yâsîn, Tebâreke ve İhlâs sûrelerinin tefsirleri yapılmıştır.

Kısa sûrelerin tefsirlerinden yazılış tarihi tahmin edilebilen en eskisi (H. 730/M. 1333), Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa için yazılan **Tebâreke Tefsîri**'dir. Bir nüshası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığı'nda 45 numara ile kayıtlıdır⁽⁵⁾. İstinsah tarihi kayıtlı olanlardan en eskisi, yine bir Tebâreke tefsiridir. Burdur Vakıf ve Halkevi Kitaplığı'nda 1234 numarayla kayıtlıdır. H. 826/M. 1422 tarihinde istinsah edilen bu nüsha, İshak Bey b. Murad Bey Arslan adına yazılmıştır⁽⁶⁾. Diğer kısa sûre tefsirlerinin yazmaları, çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunların birçoğunun yazarı, müstensihî ve tarihi belli değildir.

Batı Türkçesiyle Kur'ân'ın tamamına yönelik tercüme çalışmalarına XIV. yüzyılın sonlarında başlanmıştır. Bu tercümelerden istinsah tarihi bilinen en eskisi, Bursa'da Eski Eserler Kitaplığı'nda saklanmaktadır. İstinsah tarihi H. 804/M. 1401'dir. Satır altı bir Kur'ân tercümesidir⁽⁷⁾.

Batı Türkçesiyle yapılmış olan Kur'ân tercümeleri, birkaç şekilde meydana getirilmiştir. Satır altı kelime kelime yapılan tercümeler vardır. Bunların yazarı, müstensihî veya tarihi çok defa belli değildir. Uzun uzun tefsirlerle yapılan tercümelerde, Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (öl. H. 383/M. 993) tefsiri esas alınmıştır. Bunların bazısı Musa el-İznikî'ye (öl. H. 833/M. 1430) atfolunur. Bu nüshaların bir çoğunda eserin adı

(3) Abdulkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'ân Tercümesi", TDD., sayı: 6, 1 Mart 1952, s. 14.

(4) Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, 1981, s. 250-252.

(5) Abdulkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, DİBY., Ankara, 1961, s. 14.

(6) İnan, a.g.e., s. 15; Ahmet Ateş, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arapça Bazı Mühim Eserler", TDED., cilt: 2, s. 171, 172, İstanbul, 1984.

(7) Ahmet Topaloğlu, "Kur'ân-ı Kerîm'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf", TDA., sayı: 27, s. 61, Aralık, 1983.

Enfesü'l-Cevâhir'dir. Bazısı İbn-i Arab Şah'a (öl. H. 854/M. 1450) atfolunur. Bir kısmı **Tefsir-i Ebu'l-Leys Tercümesi** adıyla anılır. Fakat bunlar anonimdir. Bazılarında hem eser adı belli değildir hem de anonimdirler. Bunlar, genel ifâdeyle **Tefsir** diye anılırlar⁽⁸⁾.

Bunların dışında **Cevâhirü'l-Asdaf** ve **Tefsîr-i Aynü'l-Hayat** adıyla bilinen tefsirler de bulunmaktadır.

C. TÜRKİYE VE DÜNYA KÜTÜPHANELERİNDEKİ YAZMALAR:

Tercüme ve tefsirlerin listesini vermeden önce bazı hususların açıklanması gerektiğine inanıyoruz. Zikredeceğimiz yazmaların buldukları yerlere gidip tek tek incelemek mümkün değildi. Bu sebeple gidebildiğimiz kütüphanelerdeki eserleri bizzat görüp inceledik. Ancak birçoğunu ya kütüphanelerin kataloglarından bulduk ya da daha önce yazılmış olan ve bibliyografyamızda gösterilen makale ve eserlerden topladık. Zaman zaman kütüphane adlarında veya yazmaların durumunda değişiklikler olabilmektedir. Öte yandan Kur'ân tercümeleleriyle ilgili bazı makaleler, başka dillerden tercüme edilmişlerdir. Bu tercümelerde, kütüphane adlarında veya bazı konularda ufak tefek değişiklikler olmuştur. Ayrıca bazı yazmalar, sınıflandırılırken birbirine karıştırılmıştır. Özellikle **Ebu'l-Leys Tefsiri** tercümelerinde bu durum görülmektedir. Türkiye ve dünya kütüphanelerinde buldukları yerleri zikredeceğimiz yazmalar için bu hususların göz önünde bulundurulması gerekir.

Şüphesiz Kur'ân tercüme ve tefsirlerinin tamamı bunlar değildir. Bizim hak-

larında bilgi edinemediğimiz yazmalar olabilir. Bazı kütüphanelerde hâlâ fişlenmemiş yazmalar bulunmaktadır. Bazı kimselerin özel kütüphanelerinde ve câmilerin kitaplıklarında da bu tür eserlere zaman zaman rastlanılabilmektedir.

Sözkonusu tercümeleri şöyle sıralayabiliriz:

I. Doğu Türkçesiyle Yapılan Tercümeler:

a. Satır Altı Kelime Kelime Tercümeler:

1. TIEM.: 73. İstinsah tarihi: H. 734/M. 1333. Müstensihî: Şirazlı Muhammed b. el-Hacc Devletşah. Doğu Türkçesiyle yapılmış tercümelerin tarihi bilinen en eskisidir. Dili, Karahanlı Türkçesidir. Tam ve güzel bir nüshadır. Ekrem Ural tarafından üzerinde doktora çalışması yapılmakta olduğu bir yerde kaydedilmiştir⁽⁹⁾.

2. Manchester(İngiltere) Rylands Kitaplığı, Arapça Yazmalar: 25-38. Eksik olmakla birlikte geniş olan bu nüshanın tamamı on dört cilttir. Her sahifesinde üç satır bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olan bu yazmanın János Eckmann tarafından sözlüğü yayımlanmıştır⁽¹⁰⁾.

3. Özbekistan İlimler Akademisi Kitaplığı: 2008. Kur'ân'ın başından ilk altı sûrenin tercümesidir. Eksik olan bu yazmanın dili de Karahanlı Türkçesidir.

4. SK., Hekimoğlu Ali Paşa Camiî: 2. İstinsah tarihi: H. 764/M. 1363. Eksiksiz bir nüshadır. Dili Harezmi Türkçesi olmakla birlikte ilgi çekici Oğuzca özellikleri taşır.

b. Tefsirli Tercümeler:

1. Leningrad'da İstitut Narodov Azii

(8) Topaloğlu, a.g.m., s. 61-62.

(9) Bk. Ahmet Topaloğlu, Muhammed b. Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'ân Tercümesi, Birinci Cilt, Giriş ve Metin, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, Birinci Bölüm, s. 11.

(10) János Eckmann, Middle Turkic Glosses Of The Rylands Interlinear Koran Translation, Akadémiai Kiado, Budapest, 1976, 359 s.

Kitaplığı: 332. (Eskiden Aziatskiy Muzey 2475'te kayıtlıydı). Yazma eksiktir. Satır altı tercümenin dili, Karahanlı Türkçesidir. Ancak tefsir ve hikayelerin dili, Harezmi Türkçesidir. Yer yer Kıpçak ve Oğuz Türkçesi özelliklerine de rastlanır. Üzerinde Borovkov çalışmıştır⁽¹¹⁾.

2. Dili, Çağatayca olan bu yazmanın iki nüshası vardır:

a. TS., III. Ahmet Kısmı: 16. İstinsah tarihi: H. 950/M. 1543. (İki cilt). (Hamza Zülfikar tarafından üzerinde doktora çalışması yapılmıştır).

b. MM.: 6624/921. İstinsah tarihi: H. 951/M. 1544.

II. Batı Türkçesiyle Yapılmış Tercümeler:

a. Satır Altı Kelime Kelime Tercümeler:

1. Bursa Eski Eserler Kitaplığı: ? . H. 804/M. 1401.

2. TİEM.: 40. H. 827/M. 1424. (Ahmet Topaloğlu tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış, daha sonra Kültür Bakanlığı'nca basılmıştır).

3. Ali Dehri Dilçin Nüshası. Tireli Muhammed b. Seyyid Gazi. H. 886/M. 1479. Tam ve güzel bir nüshadır.

4. TS.: 18. Gelibolulu Pir (?) b. Hızır. H. 901/M. 1496. Tam bir nüshadır.

5. SK., Hâlet Efendi Kısmı: 3. Behram İbn-i Abdullah. H. 909/M. 1503.

6. VGM., İhtisas Kütüphanesi: 58. H. 933/M. 1527.

7. YK. (İÜ.), Âsar-ı Nefise Kısmı: 4. H. 982/M. 1574.

8. DİBK YB.: 23. H. 990/M. 1582.

9. TİEM.: 74. Müstensihi: Yar Muhammed b. Pîr Muhammed el-Huttalânî.

İstinsah tarihi: H. 990/M. 1582.

10. TİEM.: 257. Mehmed b. Hasan. H. 1049/M. 1639.

11. MM.: 4687. H. 1166/M. 1753.

12. AÖİHKYB.: 1001.

13. Ankara Genel Kitaplığı, Eski Eserler Bölümü: 1002.

14. AÜİFK.: Demirhan Ünlü Nüshası. (Nüshanın adı, tarafımdan verilmiştir. Bu yazma, İlahiyât Fakültesi öğretim elemanlarından Demirhan Ünlü tarafından okul kütüphanesine 22.3.1989 tarihinde bağışlandığından henüz numaralandırılmamıştır.)

15. Asım Köksal'ın Nüshası.

16. Berlin (Tübingen) MS Diez A 45, (Ahlwardt, 370).

17. BN., Supplement Turc: 19.

18. Bursa Genel Kitaplığı: 1.

19. DİBK YB.: 288. Baştan Mutaffifin Sûresi'nin 34. âyetine kadardır.

20. EM.: 10110, 10113 ve 14713.

21. Kasım Gülek'in İstanbul'daki kütüphanesinde bulunan nüsha.

22. MVGK.: 1001.

23. Manisa Genel Kitaplığı: 931. Bu nüshada Batı Türkçesiyle yapılmış diğer tercümelerde görülmeyen Doğu Türkçesi özellikleri bulunmaktadır. Meselâ: "çıkırbiz", "eylerbiz" gibi.⁽¹²⁾

24. MM.: 19.

25. TDKYB.: B₁ ve B₂

26. TDKYB.: A/481.

27. TDKYB.: A/532. Eksik olmakla birlikte eski ve önemli bir yazmadır.

28. TİEM.: 20, 255, 357 ve 508.

29. TS., Bahaettin Ersin koleksiyonundaki nüsha.

30. ÜS., Aziz Mahmud Hüdâî Kütüphanesi: 30 ve 31.

31. VGM.: 57 ve 58.

32. Vatikan: Arapça 200.

(11) A. K. Borovkov'un çalışmaları için bk. Topaloğlu, a.g.e., cilt: I, s. 8-9.

(12) İnan, a.g.e., s. 20.

b. Tefsirli Tercümeler:

Bunların Musa el-İznikî'ye atfolunanları şöyle sıralayabiliriz:

1. Ulucâmi (Bursa): 117. Ebu'l-Fadl Mûsâ İznikî, H. 838/M. 1434. Bu nüsha, Ebu'l-Fadl Mûsâ el-İznikî'nin telif ettiği tefsirdir. Ankara'ya alınmıştır⁽¹³⁾.

2. J. Deny'nin Seddü'l-Bahir Câmisi Kitaplığı'nda gördüğü nüsha. H. 955/M. 1548.⁽¹⁴⁾

3. AÖİHKYB.: 1908.

4. Bursa Baba Efendi: Tefsir 3.

5. MKYB.: B. 311. Fâtiha Sûresi'nin başından Mâide Sûresi'nin sonuna kadardır.

6. Murat Molla Kütüphanesi: 41, 42 ve 43.

7. TS., Revân Köşk: 118, 119 ve 187.

8. VEK.: 75.

9. YEK.: 181.

Aşağıdaki yazmalar, İbn-i Arab Şah'a atfolunur.

1. Ayasofya: 147.

2. Nûruosmâniye: 136, 137, 138, 140 ve 143.

3. Ulucami (Bursa): Tefsir 6, 7 ve 8.

4. KU.: 304.

Tefsirli tercümelerden **Tefsir-i Ebu'l-Leys Tercümesi** adıyla bilinip anonim olanlar şunlardır:

1. TDKYB.: A/536. H. 862/M. 1458. Tefsir-i Ebu'l-Leys tercümelerinin tarihi bilinen en eskisidir.

2. MKYB. Erzincan: 602. Hacı Hasan Seyyidî. H. 937/1531.

3. VEK.: 75. H. 963/M. 1556.

4. Ayasofya: 293. H. 963/M. 1556.

5. Nuruosmaniye: 317. H. 977/M. 1570.

6. VEK.: 73. H. 995/M. 1586.

7. Hâlet Efendi: 4. H. 998/M. 1590.

8. KU.: H. 999-1001/M. 1591-1593.

9. Ayasofya: 294. H. 1010/M. 1602.

10. VEK.: 76. H. 1035/M. 1626.

11. Fatih: 164. H. 1060/M. 1650.

12. Çelebi Abdullah: 15. 1063/M. 1653.

13. TS., Hazine: 21. H. 1075/M. 1665.

14. Ayasofya: 147. H. 1084/M. 1674.

15. Üniversite (İstanbul): 2102. H. 1090/M. 1679.

16. MKYB.: 489/13. H. 1113/M. 1701. Zilzal Sûresi'nden Nâs Suresi'nin sonuna kadar olan bölümün tefsiridir.

17. Hâlet Efendi: 24. H. 1170/M. 1757.

18. MKYB.: 1102. H. 1249/M. 1834.

19. Ali Emirî- Millet: 18 ve 19.

20. Ayasofya: 86 ve 292.

21. Damat İbrahim: 76.

22. Fatih Camisi Kütüphanesi: 160, 162 ve 163.

23. Lâleli: 104.

24. Nuruosmaniye: 136, 138 ve 139.

25. KU.: 303 ve 390.

26. Üniversite (İstanbul): 90, 108, 117, 161, 361, 935, 1190, 2109, 2114 ve 3248.

27. ÜS.: 44.

28. VEK.: 74 ve 121.

29. YEK.: 51.

30. YK. (İÜ.): 80, 138 ve 142.

Aşağıdaki yazmalar ise, **Tefsir** genel adıyla bilinirler:

1. DİBKYB.: 160. Şeyhü'l-İslâm b. Şeyh Muîd b. Şeyh Ebû Bekir. H. 888/M. 1484. Baştan Kehf Suresi'nin sonuna kadardır.

2. Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi: 2548/2. Paşa Yiğid Oğlu

(13) Bk. Abdulkadir İnan, "Kur'ân'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", TDAY - Belleten, 1960, s. 82.

(14) İnan, a.g.m., s. 85-86.

Abdurrezak. H. 933/M. 1527. Kamer Suresi'nin 10. ayetinden başlar, Nâs Suresi'nin sonuna kadardır.

3. Silivrikapı'daki İbrahim Paşa Camisi'nin imam odasında bulunan nüsha. H. 933/M. 1527.⁽¹⁵⁾

4. MKYB.: 2102. H. 934/M. 1528. En'am Suresi'yle başlar, Kehf Suresi'nin 22. âyetine kadardır. (Bu yazmanın En'am ve A'râf Sureleri kısmı üzerinde A. Kemal Bolaç, yüksek lisans çalışması yapmıştır).

5. Dresden: 369. H. 942/M. 1536.

6. Hamburg: Or. 61. H. 946/M. 1541.

7. VGM., İhtisas Kütüphanesi: 38. Ali Fakih bin İskender bin Abdullah. H. 949/M. 1543.

8. Cevdet Canbulat Nüshası. H. 951/M. 1544.⁽¹⁶⁾

9. VGM., İhtisas Kütüphanesi: 59. Bedrü'd-din bin Murâd, H. 956/M. 1550.

10. MM.: 10. Hüseyin İbn-i Hasan. H. 965/M. 1558.

11. Brislau: Turc 12. H. 986/M. 1579.

12. Ayasofya: 294. H. 1010/M. 1602.

13. MKYB.: B. 190. Ahmed bin Seyyid Yusuf. H. 1068/M. 1658. Fâtihâ'dan başlar, çeşitli surelerin tefsirini içine alır ve Kehf Suresi'nin 26. ayetinde son bulur.

14. MKYB.: A. 2229. Süleyman. H. 1120/M. 1709. Yâsin Suresi'nden başlar, Kur'an'ın birçok suresini içine alır ve Nâs Suresi'nin tefsiriyle sona erer.

15. TIEM.: 291. Süleyman, H. 1142/M. 1730.

16. KK.: 2824. Uvey İbn-i Hoca Osman İbn-i Emir İlyas İbn-i Evliya. H. 1146/M. 1734.

17. AÖİHKYB.: 2547. H. Nesuh Muhammed el-Vasfî. H. 1235/M. 1820.

18. DİBKYB.: 43 (Gediz 47). Nuri el-Hacc İbrahim Torun-zâde. H. 1257/M.

1841. Meryem Suresi'nden başlar, sona kadar olan surelerin tefsiridir.

19. AÖİHKYB.: 497. Muharrem b. Hasan Bosnevi, H. 1287/M. 1870.

20. AÖİHKYB.: 2056. Bahri-zâde Şeyhül-İslâm.

21. Ali Emirî: Türkçe 18.

22. Antalya Tekkeliolu Kütüphanesi: 2 ve 3.

23. Ayasofya: 86.

24. Berlin Kütüphanesi: 95-96.

25. BM.: Or. 1134.

26. BM.: Or. 9515. Bu nüshada, diğer nüshalarda bulunmayan bazı özellikler vardır. Mesela; kalın ünlülü kelimelerde sağır kef yerine (ث) kullanılmaktadır: (تنقرى) Tangrı, (يالف) yalng gibi⁽¹⁷⁾.

27. BM.: Or. 9517. Eksiktir.

28. Bursa Baba Efendi: Tefsir 4.

29. Dresden: 21, 57, 114 ve 264.

30. Edirne Sultan Selim ve Çelebi Mustafa Kütüphanesi: 1074-1075.

31. KK.: 3223.

32. Leiden 4/2: 1613.

33. Manchester, Rylands Library Arabic: 760-773.

34. MKYB.: A. 125. Nisâ, Maide, Nur, Kasas, Lokman, Fâtır ve Yâsin surelerinin tefsirini içine alır.

35. MKYB.: A. 4563. Bakara Suresi'nin 273. ayetinden başlar, Mülk Suresi'nin 5. ayetine kadardır.

36. MKYB.: 201. İsrâ Suresi'nin 5. âyetinden başlar, Nas Suresi'nin sonuna kadardır.

37. MKYB.: 106. Bakara Suresi'nin 96. ayetinden başlar, Nahl Suresi'nin 76. ayetine kadardır.

38. Münih, Aumer: 4.

39. Nûruosmaniye: 137. Ahmed Dâî.

40. BN. Supplement Turc: 22 ve 23.

(15) Abdulkadir Erdoğan, VD., I, Ankara, 1938, s. 51.

(16) Bu nüsha için bk. TDD., sayı: 14, s. 85, 1952.

(17) İnan, a.g.m., s. 87.

41. Tavşanlı, Zeytinoğlu Kütüphanesi 152.
42. TS., Bağdat Köşkü: 42.
43. TS., Revan Köşk: 119.
44. TS.: 219, 247, 252, 255, 387, 401, 489, 514, 717, 720, 721, 723, 727, 747, 789, 790, 802, 809, 816, 825, 831, 901, 902, 932, 941, 1086, 1293.
45. TDKYB.: A/90
46. TDKYB.: A/116.
47. KU.: 303.
48. VGM.: 2208.
49. Vatikan: 405.
50. Viyana, Flügel: 3/39.
51. YK. (İÜ.): 138 ve 141.

c. Cevahirü'l-Asdâf Adıyla Anılan Tefsirler:

1. DTCF. Kitaplığı: B. 56.H. 958/M. 1551.
2. Kütahya, Vahid Paşa: 104. H. 962/M. 1555.
3. VEK.: 139. H. 1028/M. 1619.
4. Nûruosmaniye: 277. H. 1080/M. 1670.
5. Upsala (İsveç) Üniversitesi Kitaplığı'nda bulunan nüsha H. 1083/M. 1673. **Cevahirü'l-Astaf** şeklinde yazılmıştır. (C.J.Torenberg Katalogu, 1849, s. 252)⁽¹⁸⁾
6. KU.: 564. H. 1085/M. 1675.
7. SK., Beşirağa: 25. H. 1100/M. 1689.
8. Aksaray Valide Camisi: 63.
9. Arkeoloji: 64.
10. Ayasofya: 191.
11. Bursa, Kurşunoğlu: 8.
12. DTCF. Kitaplığı: B. 54.
13. DİBK YB.: 135. Fatıha - Nur surelerinin tefsirini içine alır.
14. Hüsrev Paşa: 17.
15. Kılıç Ali Kütüphanesi: 78.
16. SK., Esat Efendi: 171 ve 172.

17. SK., Lâleli: 143.
18. Şehit Ali Paşa: 106.
19. TS., Bağdat: 42.
20. TS., Hazine: 22.
21. TS., Revân: 188.
22. TS., III. Ahmed: 32 ve 33.
23. Üniversite: 1501 ve 2124.

d. Tefsir-i Aynü'l-Hayat Adıyla Bilinen Tefsirler:

1. DİBK YB.: 124. Abdurrahman bin Muhammed bin Ali bin Ahmed. H. 840/M. 1431.
2. Aziz Hüdaî Kütüphanesi: 48. Muhammed İbn-i Hasan Eknafî, H. 864/M. 1460.
3. DİBK YB.: 33. Es-Seyyid Ahmed Efendi.

e. Kısa Surelerin Tefsirleri:

Yasin Suresi Tefsirleri:

1. MKYB.: A/692/2. Ali bin Abdullah (?). H. 1090/M. 1679.
2. MKYB.: 236/2. Mehmet Esat Ebu İshak İsmail Efendi-zade (öl.H.1166/M. 1753).
3. MKYB.: A. 2048. Hasan Şükrü. H. 1249/M. 1834.
4. Berlin Kütüphanesi: 11. Garimi.
5. MKYB.: A.703/1 (Bu yazma üzerinde tarafımızdan yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.)
6. MKYB.: A. 3535/3.
7. MKYB.: 2082. Yasin Suresi Tefsiri'yle başlar ve Amme Cüzü'nden bazı surelerin tefsirini içine alır.
8. MKYB.: A. 2123. Yasin Suresi'yle Amme Cüzü'nün tefsirlerini içine alır. Eksiktir.

İhlas Suresi Tefsirleri:

1. MKYB.: B.272. Çelebi Arslan b. İnanç Bey adına Miskince Asî tarafından

(18) İnan, a.g.m., s. 86.

H. 917/M. 1511 tarihinde yazılmıştır. (Ahsen Esatoğlu, bu yazmayı yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır).

2. MKYB.: A. 451. Miskin Halife. H. 971/M. 1564.

3. MVGK.: 145. H. 1131/M. 1718.

4. Ayasofya: Tefsir 386. Mehmed Niksarî (öl. H. 1225/M. 1810).

5. Ayasofya: 386.

6. MKYB.: A. 703/2.

Tebâreke Tefsirleri:

1. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığı: 45. H. 730/M. 1333. Orhan Bey'in Oğlu Süleyman Paşa için yazılmıştır.

2. Burdur Vakıf ve Halkevi Kitaplığı: 1234. H. 826/M. 1422. İshak Bey b. Murad Bey Arslan adına yazılmıştır.

3. MVGK.: 329. Hızır Beg Gölbeği adına yazılmıştır. (Kayahan Erimer, bu yazma üzerinde doktora yapmıştır.)

4. TDKYB.: B/12. Maarif Umumî Kitaplığı'nda bulunan **Tebâreke Tefsiri**'nin Akçakocalı Muhammed İhsan Giray tarafından 1942 yılında istinsah edilmiş bir nüshasıdır.

Amme Tefsirleri:

1. TDKYB.: A/79. H. 1086/M. 1679.

2. MKYB.: A. 3764/1. H. 1149/M. 1736.

3. MKYB.: 1803. Mustafa bin Abdullah. H. 1209/M. 1795. Nâziât Sûresi'nin 30. âyetinden başlar, Kur'an'ın sonuna kadar olan sûrelerin tefsirini içine alır.

4. MM.: 2270. Abdülbakî Gölpinarlı, dilinin 13-14. yüzyıllara ait olduğunu belirtir.⁽¹⁹⁾

5. MKYB.: A. 3165.

6. MKYB.: A. 297/1. Hasan bin Ali.

7. MKYB.: A. 1572/1. Nas Suresi eksiktir.

8. TDKYB.: A/546.

9. TDKYB.: A/131. Satır altı Kur'an tercüme gibi kelime kelime tercüme edilmiştir.

Fatiha Tefsirleri:

1. Berlin Kütüphanesi: 133.

2. MKYB.: 2223. Şeyh İsmail Ankaravî

3. MKYB.: 4407/1. İsmail Hakkı Bur-savî.

4. TDKYB.: A/15. İbrahim b. Ahmed. Fatihe Suresi'nin tefsiriyle başlar, ardından Amme Cüzü'nün tefsiri gelir ve sonuna kadar devam eder.

Diğer Kısa Surelerin Tefsirleri:

1. Sure-i A'raf Tefsiri: TDKYB.: A/483.

2. En'am Suresi Tefsiri: TDKYB.: A/106.

D. KUR'AN TEFİRLİYLE İLGİLİ BASILMAMIŞ AKADEMİK ÇALIŞMALAR:

Bu konuda yapılmış olan akademik çalışmalar, şüphesiz ki bunlardan ibaret değildir. Aşağıya listesini vereceğimiz incelemeler, bizim haklarında bilgi edinebilediklerimizdir. Bunların çoğunluğu da kısa sureler üzerinedir:

1. Bolaç, Ahmed Kemal, **En'am ve A'raf Surelerinin Tefsiri ve Dil Özellikleri**, Ankara, 1987. (Ankara Üniversitesi, yüksek lisans tezi).

2. Erimer, Kayahan, **Tebareke Tefsiri**, (tarihsiz), (Ankara Üniversitesi, doktora tezi).

3. Esatoğlu, Ahsen, **İhlas Suresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük**, Ankara, 1987. (Ankara Üniversitesi, yüksek lisans tezi).

4. Gürbüz, Nadide, Mustafa İbn-i Muhammed Ankaravî, **Yasin Suresi Tef-**

(19) Bk. Abdülbakî Gölpinarlı, **Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu**, cilt: I-III, TTK. , Ankara, 1971; Tefsir, 2270.

siri, Ankara, 1986. (Gazi Üniversitesi, yüksek lisans tezi).

5. Kara, Mehmet, **Yasin Suresi Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkı Basım)**, Ankara, 1988. (Gazi Üniversitesi, yüksek lisans tezi).

6. Özcan, Ali, **Tebareke Tefsiri (Metin-Gramer-Sözlük)**, Ankara, 1987. (Gazi Üniversitesi, yüksek lisans tezi).

7. Topaloğlu, Ahmet, **Cevahirü'l-Asdaf, Giriş-Metin-Sözlük**, İstanbul, 1982. (İstanbul Üniversitesi, doçentlik tezi).

8. Zülfikar, Hamza, **Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi, Metin-Dizin**, Ankara, 1970. (Ankara Üniversitesi, doktora tezi).

KISALTMALAR:

a.g.e.: Adı geçen eser.

a.g.m.: Adı geçen makale.

AÖİHKYB.: Adnan Ötügen İlk Halk Kütüphanesi Yazmalar Bölümü.

AÜİFK.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi.

BN.: Bibliothéque Nationale.

BM.: British Museum.

DTCF.: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

DİBD.: Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi.

DİBKYB.: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazmalar Bölümü.

DİBY.: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

EM.: Etnoğrafya Müzesi.

İTED.: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.

KK.: Kastamonu Kütüphanesi.

KU.: Kütüphane-i Umumî.

MVGK.: Maarif Vekâleti Genel Kıtaplığı.

MM.: Mevlana Müzesi.

MKYB.: Millî Kütüphane Yazmalar

Bölümü.

s.: Sayfa.

SK.: Süleymaniye Kütüphanesi.

TS.: Topkapı Sarayı.

TDAY.: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

TDD.: Türk Dili Dergisi.

TDED.: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.

TDK.: Türk Dil Kurumu.

TDKYB.: Türk Dil Kurumu Yazmalar Bölümü.

TDA.: Türk Dünyası Araştırmaları.

TM.: Türkiyat Mecmuası.

TD.: Türkoloji Dergisi.

TTK.: Türk Tarih Kurumu.

TIEM.: Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

ÜS.: Üsküdar Selimağa.

VD.: Vakıflar Dergisi.

VGM.: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

VEK.: Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi.

YEK.: Yahya Efendi Kütüphanesi.

YK.: (İÜ.): Yıldız Kütüphanesi (İstanbul Üniversitesi).

BİBLİYOGRAFYA

ATEŞ, Ahmet, "Burdur-Antalya ve Havalisi Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça Bazı Mühim Eserler", **TDED.**, cilt: II, sayı: 3-4, İstanbul, 1984, s.: 171-172.

CANBULAT, Cevdet, "XVI. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Kur'an Tercümesi" **TDD.**, sayı: 14, Ankara, 1952, s. 85.

CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usulü**, 4. Baskı, Ankara, 1983.

CUMBUR, Müjgan, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri", **DİBD.**, Ankara, 1962.

ECKMANN, Janos, **Middle Turkic Glosses Of The Rylands Interlinear Koran Translation**, Akademiai Kiado, Budapest, 1976, 359 s.

—, "Eastern Turkic Taranslations of the Koran", **Studia Turcica**, Budapest, 1971. (Bu makale, Ekrem Ural tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bk. **TDED.**, cilt: XXI, 31 Aralık, 1973, s. 15-24).

—, "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası)", **TDAY-Belleten**, 1967, s.: 51-69.

ERDOĞAN, Abdulkadir, "Kur'an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri", **VD.**, I, Ankara, 1983, s.: 47-51.

HAMİDULLAH, Muhammed, "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri", **TM.**, cilt: 14, İstanbul, 1964, s. 65-80. (Bu makale Fransızca aslından Salih Tuğ tarafından tercüme edilmiştir).

—, YAŞAROĞLU, Macit, **Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası**, İstanbul, 1965.

HÜSNÜ, "İbni Arabşah", **TM.** III, İstanbul, 1926-1933, s. 157-183.

İNAN, Abdulkadir, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", **TDD.**, sayı: 6, Mart, 1952, S.: 324-327.

—, "Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", **TDAY-Belleten**, 1962, s: 61-66.

—, **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme**, **DİBY.**, Ankara, 1961, 21 s.

—, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", **TDAY-Belleten**, 1960, s.: 79-94.

KARATAY, Fehmi Edhem, **Topkapı Sarayı Müzesi Arapça Yazmalar Katalağı**, İstanbul, 1962.

KESKİOĞLU, Osman, "Vakıflar Genel Müdürlüğü İhtisas Kitaplığındaki Kur'an Tercümeleri", **VD.**, V, Ankara, 1962, s. 157-160.

—, "Fatih Devrine Ait İki Kur'an-ı Kerim Tercümesi", **VD.**, IV, Ankara, 1961, s. 91-103.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 3. Baskı, İstanbul, 1981.

TİMURTAŞ, Faruk K., **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, İstanbul, 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, "The Earliest Translation of The Koran Into Turkish", **İTED.**, IV, 1964.

—, "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair", **İTED.**, III, 1959-1960, s.: 135-138.

TOPALOĞLU, Ahmet, Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, Birinci Cilt: Giriş ve Metin, İstanbul, 1976; İkinci Cilt: Sözlük, İstanbul, 1978.

—, "Kur'an-ı Kerim'in ilk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirü'l-Asdaf", **TDA.**, sayı: 27, Aralık, 1983, s. 58-66.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri", TD., cilt: VI, Ankara, 1974, s. 153-195.

